

Marek, Anna

Dziewiętnastowieczne środki medyczne wykorzystywane w terapii chorób dziecięcych

Medycyna Nowożytna 14/1 - 2, 69-82

2007

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Marek

Dziewiętnastowieczne środki medyczne wykorzystywane w terapii chorób dziecięcych

W XIX wieku leczenie osób chorych, również dzieci, odbywało się w domach. Dotyczyło to w równej mierze dzieci miejskich, jak i wiejskich. Nie zmieniło tej sytuacji pojawienie się od lat 70. XIX w. szpitali dla dzieci, głównie ze względu na ograniczoną, w stosunku do potrzeb, liczbę miejsc. Na biednej, polskiej wsi do szpitala, a nawet i do lekarza w pobliskim miasteczku było za daleko, a często z powodów finansowych, za drogo. Z tych względów leczenie dzieci, zwłaszcza ze środowisk wiejskich, opierało się głównie na przekazywanej z pokolenia na pokolenie ludowej wiedzy medycznej. Na wsiach i w małych miasteczkach, gdzie trudno było uzyskać poradę lekarza, rodzice chorych dzieci zwracali się po pomoc do znachorek i babek.

Nieznajomość ludzkiego organizmu i jego funkcjonowania powodowała, że choroby traktowane były, jak w odległych stuleciach, jako kara za grzechy, czy pokuta umożliwiająca życie wieczne¹. Niektóre

¹ Zob. też A. Malara, *Warunki życia chłopów na ziemiach polskich w latach 1795-1918 i ocena ich wpływu na możliwości dostępu do profesjonalnej opieki lekarskiej*, (w:) *Życie codzienne w XVIII – XX wieku i jego wpływ na stan zdrowia ludności*, pod red. B. Płonki – Syroki i A. Syroki, Wrocław 2003, s. 68. I. Jaguś, *Lecznictwo ludowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Kielce 2002, s. 28, 40.

dolegliwości miały nawet „piekielny rodowód”, do nich zaliczano m.in. schorzenia umysłowe i padaczkę. Dlatego też leczenie wymagało odpowiednich metod i środków, w tym w dużej mierze pochodzenia roślinnego². Do leczenia wykorzystywano zatem przeróżne zioła, o których skuteczności wiedza przekazywana była z pokolenia na pokolenie. Oprócz tego stosowano cały arsenał zachowań, służących odzyskaniu zdrowia. Pokładano także ogromną wiarę w wartość samego słowa, można powiedzieć w magię słów. Wygłaszano zatem zamawiania, zaklinania, zażegnania, „szeptuchy” oraz „cmuchy”³. Aby zwiększyć skuteczność leczenia uzupełniono je również zwrotami i modlitwami zaczerpniętymi z religii katolickiej. Dlatego tak często rozpoczynały się słowami: „W Imię Ojca i Syna”, skierowaniem prośby bezpośrednio do Pana Jezusa, Matki Bożej (modlitwa „Zdrowaś Mario”) oraz do świętych Kościoła, oczywiście do patronów konkretnych schorzeń⁴. Medycyna ludowa oparta była też na wierze w złe duchy, strzygi, czarownice, uroki, „złe spojrzenia”, czyli wszystko, co stanowiło podstawę pogańskich wierzeń naszych przodków, a następnie uzupełniona została wiadomościami z medycyny średniowiecznej (głównie z zielników).

Jak już wspomniano w medycynie ludowej wykorzystywano do leczenia schorzeń całą gamę preparatów roślinnych. Przy leczeniu choroby zwanej zołzy⁵ stosowano m.in. ziele bratka (*Viola*), kopru (*Foeniculum vulgare*), rozchodnika (*Sedum acre*) i orzecha włoskiego (*Juglans regia*)⁶. Za skuteczne zioła na suchoty uważano m.in. cykorię podróżnik (*Cichorium intybus*), dębowe gałązki

² Tamże, s. 73.

³ Zamawiania to zazwyczaj formułki słowne wierszowane, wymawiane w trakcie wykonywania odpowiednich czynności w otoczeniu chorego w ściśle określonym czasie (przed wschodem, po zachodzie słońca, podczas pełni księżyca). Zażegnania – przy wypowiedaniu tekstu kreślono znak krzyża, I. Jaguś, tamże, s. 91, 92 – 98. Szeptuchy – nazwa wywodziła się z konieczności odmawiania ich szeptem. Cmuchy – podczas wygłaszania kwestii należało splotać, B. Wysokiński, *Objaśnienie ludowych leków, barabulów, cmuchów, szeptuchów tak chrześcijańskich jak żydowskich zebranych w Międzyrzeczyźnie*, „Zdrowie” 1898, z. 4, s. 340.

⁴ Tamże, s. 340 – 341.

⁵ Zołzy, skrofuty (*Adenitis, scrophulosis equarum*) – choroba gruczołów limfatycznych, gruźlica węzłów chłonnych szyjnych. Dziś już niespotykana.

⁶ M. Udziela, *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego*, Warszawa 1891, s. 97. A. Chałupczyński, *Jeszcze słów kilka o pokątnym leczeniu*, „Tyg. Lek.” 1867, nr 51, s. 402. Hauner, *Poszukiwanie terapeutyczne w Szpitalu Dzieci w Monachium uczynione*, „Tyg. Lek.” 1856, nr 31, s. 241.

(*Quercus robur*), sławik i maj kościelny⁷. Na biegunkę natomiast: kurcze ziele – pięciornik (*Potentilla erecta*) i pokrzywkę ragawkę (*Lamium*)⁸. Na często występującą u dzieci kolkę podawano ostróżkę zbożową (*Delphinium consolida*) i rumianek marunka (*Matricaria chomomilla*). Poważny problem zdrowotny wiejskich dzieci stanowiły schorzenia związane z pojawieniem się w przewodzie pokarmowym tzw. robaków. W tych wypadkach do leczenia wykorzystywano m.in. bluszcz (*Hedera helix*), boże drzewko – bylicę (*Artemisia abrotanum*), nasiona czarnuszki (*Nigella sativa*), glistnik – jaskółcze ziele (*Chelidonium majus*), kminek (*Carum carvi*), senes (*Cassia*), tysiącznik zwyczajny (*Centaurium erythraea*) oraz wrotycz (*Tanacetum vulgare*)⁹. Terapia przedstawionymi środkami miała charakter objawowy, oddziaływała zatem na cały organizm dziecięcy.

W środowisku wiejskim w leczeniu chorób wykorzystywano najczęściej ludowe sposoby i środki. W miastach natomiast zwykle leczono dzieci w domach, w rodzinach. Wyróżnić możemy nawet pewien charakterystyczny sposób terapii określane mianem medycyny domowej, do której zaliczamy różnorodne metody terapeutyczne, wykonywane w warunkach domowych, przez lekarzy lub przez rodziców. Zazwyczaj metody te bazowały na pewnych doświadczeniach, opartych na tradycyjnych ludowych przesądach, ale podbudowane były również racjonalnymi przesłankami. W leczeniu chorych dzieci w domach, korzystano z ogólnie dostępnych środków, do których zaliczano nie tylko zioła, ale także dietę, hydroterapię, upusty krwi oraz preparaty farmakologiczne.

W 1801 r. ukazało się pierwsze polskie czasopismo medyczne na ziemiach polskich, w którym przedstawiono artykuł o chorobach dzieci. Autor i wydawca „Dziennika Zdrowia dla Wszystkich Stanów” Leopold Lafontaine zaprezentował w nim ogólnie dostępne, najlepsze i bezpieczne, oczywiście jego zdaniem, środki medyczne stosowane w terapii chorób dzieci. W przypadku wystąpienia zapalenia oczu polecał ich płukanie i okładanie wodą z dodatkiem boraksu

⁷ M. Udziela, *op. cit.*, s. 99-101.

⁸ B. Wysokiński, *op. cit.*, s. 220.

⁹ K. Wroczyński, *Zwyczaje i przesady dla zdrowia szkodliwe, kuracje szarlatanów, starych bab itd., leczenie środkami domowymi i z jakim skutkiem takowe się odbywa*, „PTLW” 1844, t. 12, nr 2, s. 192. A. Chałupczyński, *op. cit.*, s. 402. A. Bednar, *Dyetteka dziecięca*, Warszawa 1873, s. 186. M. Udziela, *op. cit.*, s. 92-93.

i kwiatu bzu oraz syrop rabarbarowy na wypróżnienia¹⁰. Na stłuczoną mosznę, co dwie godziny stosował okłady (najpierw ciepłe, a następnie zimne) z wody Goularda¹¹ i spirytusu kamforowego¹². Natomiast na bezsenność, która u dzieci uznawana była za chorobę, nie należało stosować, co zapewne było częstą praktyką, środków tzw. usypiających np. opium, mityrydatu¹³, zup i mleka makowego, gdyż dzieci po ich podaniu, jak napisano „tępieją”¹⁴.

Z powodu braku higieny często występowały u dzieci zranienia na udach (wyprzenia), które należało leczyć poprzez zasypywanie proszkiem Semen Licopodii¹⁵, ale także stosując okładanie chorych miejsc niesolonym masłem, słodką śmietaną lub olejkiem migdałowym¹⁶.

W przypadku wystąpienia zatwardzenia wskazane była wykonanie enemy z mleka, oliwy i cukru. Starszym dzieciom można było podać napar z senesowych liści wraz z łyżką olejku migdałowego¹⁷.

Natomiast w sytuacji wystąpienia biegunki zalecano miksturę, w której składzie znalazły się: wyciąg rumiankowy, woda miętowa i syrop makowy¹⁸. Lafontaine polecał w swym artykule środki proste, dostępne dla każdego rodzica. Wśród zaleceń często spotykamy się z koniecznością zapewnienia właściwej higieny, nie tylko osobistej, ale również otoczenia dziecka. Dostrzec to można szczególnie w przypadku omawiania chorób zakaźnych. Obok tych wskazówek autor pro-

¹⁰ L. Lafontaine, *O chorobach dzieci i fizycznym ich wychowaniu*, „Dziennik Zdrowia dla Wszystkich Stanów” 1802, nr 9, s. 309.

¹¹ Woda Goularda – wodny roztwór octanu ołowiu i tlenku ołowiu z dodatkiem etanolu. Dawniej stosowana jako środek ściągający i wysuszający, www.wikipedia.pl, portal wiedzy.onet.pl.

¹² L. Lafontaine, *op. cit.*, s. 313. Kamfora – działa drażniąco na skórę, powodując jej przekrwienie, wywołuje działanie rozgrzewające oraz miejscowo znieczulające. Wskazania: środek rozgrzewający w przeziębieniach, bólach stawowych i mięśniowych i jako środek odkażający skórę, www.apteka.gda.pl.

¹³ Mityrydat – legendarna uniwersalna odtrutka polegająca na regularnym pobieraniu w minimalnych dawkach różnych trucizn w paście z miodem, syropem, co miało udaremnić próby otrucia. Jednym ze składników był opium, www.slownik-online.pl

¹⁴ L. Lafontaine, *op. cit.*, s. 313.

¹⁵ Semen Licopodii – zarodniki widłaka goździstego, zawierające tłusty olej. Żółty, sypki proszek, www.farmakognozja.farmacja.pl.

¹⁶ L. Lafontaine, *op. cit.*, s. 313. Olejek migdałowy (Oleum Amygdalae dulcium) – spożywany w niewielkich ilościach (ok. 1 łyżki) ma właściwości przeczyszczające, www.wikipedia.pl.

¹⁷ L. Lafontaine, *op. cit.*, s. 325.

¹⁸ Tamże, s. 327.

ponował podawać, w przypadku odry i szkarlatyny, m.in. sok w składzie: „konsekt Roob Sabrucy”, oxymel (octomiodek z cebuli morskiej¹⁹) i syrop Althei – (prawdopodobnie chodzi o *Althaea officialis* – syrop z prawoślazu lekarskiego). Przy towarzyszących bólach gardła – płukano roztworem szałwi z oxymelem, wykonywano okłady z kaszy owsianej z białym chlebem lub gotowanej okruszyny białego chleba, a także przygotowywano inhalacje z octu²⁰.

W przypadku kokluszki najlepsze, jak twierdził Lafontaine, były cukierki (tabletki) z ipekakuaną, a także krople „Vinum Antimoi Huxhami” (wino antymonowe Huxhama?) oraz sok w składzie: złota siarka²¹, myszka? (*moschus*)²² i syrop diacodii²³.

W przypadku duszności autor stosował miód z morskiej cebuli (czyli oxymel) i proszek w składzie cynkowy kwiat²⁴, siarka złociста i cukier. Natomiast na poparzoną skórę zalecał wodę wapienną ze świeżym migdałowym olejkim²⁵.

L. Lafontaine w swych artykułach proponował używanie bezpiecznych i łatwo dostępnych preparatów. W przypadku pojawiających się komplikacji konieczna była jednak konsultacja lekarska i zastosowanie innych środków.

Jednym z najpopularniejszych XIX w. środków medycznych, ze względu na wskazania do jego stosowania u dzieci, był preparat pod nazwą *argentum nitricum* – azotan srebra. Występujący też pod nazwą lapis oraz kamień piekielny. W leczeniu wykorzystywano jego właściwości bakteriobójcze i ściągające. Stosowany był zewnętrznie do smarowania trudno gojących się ran, np. pępka²⁶ czy pleśnia-

¹⁹ Cebula morska, cikliwica, oszloch morski (*Urginae maritima*) – bylina z rodziny liliowatych. Pochodzi z obszaru śródziemnomorskiego. Zawiera glikozydy nasercowe, zwiększające siłę skurczu mięśnia sercowego i ograniczające częstotliwość skurczów, www.wikipedia.pl.

²⁰ L. Lafontaine, *op. cit.*, nr 10, s. 45-56.

²¹ Prawdopodobnie chodzi o siarkę złociста – zwyczajową nazwę siarczku antymonu.

²² W języku niemieckim słowo *moschus* oznacza piżmo. Można przypuszczać, iż autor zalecał użycie właśnie tego preparatu, gdyż korzystał z niemieckojęzycznych podręczników.

²³ L. Lafontaine, *op. cit.*, nr 11, s. 228.

²⁴ Prawdopodobnie chodzi tutaj o hydrocynkit, zasadowy węglan cynku, minerał z gromady węglanów, www.wikipedia.pl.

²⁵ L. Lafontaine, *op. cit.*, nr 12, s. 293, 334.

²⁶ Gliszczyński (tłum.), *O krwotokach następczych z pępka u nowonarodzonych*, „PTLW” 1860, t. 1 p. 3, s. 196. Widerhofer, *O chorobach pępka u noworodków*, „PTLW” 1865, t. 54, s. 72-74. F. Sommer, *Wiadomości z nauki o chorobach dzieci*, „PTLW” 1870, t. 63, s. 94.

wiek²⁷. Azotan srebra stanowił podstawowy środek do leczenia zapalenia oczu u noworodków²⁸, a w II połowie XIX w. jako preparat zapobiegający jego powstawaniu, w postaci tzw. zabiegu Crede'go, polegającego na zapuszczeniu szklaną pałeczką, bezpośrednio po urodzeniu, po jednej kropli 2% azotanu srebra do każdego oka²⁹.

Wykorzystano *argentum nitricum* również wewnętrznie w chorobach mózgu³⁰ oraz do pędzlowania gardła przy zachorowaniach na błonicę i płonicę³¹.

Kolejnymi stosowanymi w XIX stuleciu środkami były preparaty rtęci, znane i stosowane w terapii już od czasów starożytnych. W chorobach dzieci wykorzystywano związki rtęci: sublimat i kalomel. Pierwszy preparat, dzięki swym właściwościom bakterio- i grzybobójczym, polecano jako środek dezynfekcyjny. Stosowano go m.in. do niszczenia pleśniawek w jamie ustnej³² a także do przemywania oczu, w których wystąpił stan zapalny³³. Przy towarzyszącym chorobie obrzmieniu powiek, stosowano ciepłe nacierania maścią z tlenkiem rtęci³⁴. Polecano sublimat również do płukania pochwy przy rzeżączce i doustnie w kile, gdzie ze względu na możliwość podrażnienia żołądka podawany był

²⁷ Eborowicz (tłum.), *Pleśniawki w ustach leczenie*, „Tyg. Lek.” 1859, nr 37, s. 327. J. P – i. (tłum.), *Grzybek pleśniawkowy*, „Med.” 1883, nr 46, s. 763.

²⁸ Velpeau, *Podział chorób oczu, zapalenie powiek i jego gatunki*, „PTLW” 1844, t. 12 p. 1, s. 145. I. Lebel, *Zdanie sprawy z czynności TLW r. 1844*, „PTLW” 1845, t. 13 p. 2, s. 249. N. (tłum.), *O zapaleniu oczu u nowonarodzonych*, „Tyg. Lek.” 1850, nr 39, s. 307.

²⁹ K. Crede, *O leczeniu zapobiegawczym zaraźliwego zapalenia oczu u noworodków*, „Kron. Lek.” 1884, nr 15, s. 679. S. M. Bunett, *Słepota jako następstwa zapalenia oczu u noworodków*, „Kron. Lek.” 1891, nr 2, s. 113. Pechin, *O zapobieganiu ropnego zapalenia łącznicy u noworodków*, „Zdrowie” 1899, nr 2, s. 73. W. Garliński, *Zapobieganie ropnemu zapaleniu powiek u noworodków*, „Kron. Lek.” 1902, z. 3, s. 89. T. Homburger, *Najświeższe zdobycze i obecny stan pediatrii*, „Med.” 1902, nr 19, s. 409. H. Cohn, *O kształceniu pielęgniarek do dozoru noworodków chorych na śluzotok ropny*, „Czas. Lek.” 1902, nr 1, s. 36. S. Krukowski, *O zapobiegawczym wkraplaniu do oczu noworodków*, „Med. i Kron. Lek.” 1908, nr 5, s. 109.

³⁰ *Posiedzenie oddziału położnictwa, chorób kobiet i dzieci*, „PTLW” 1867, t. 58, s. 42. *Posiedzenie oddziału położnictwa, chorób kobiet i dzieci*, „Tyg. Lek.” 1868, nr 13, s. 103.

³¹ Oppolzer, *Zapalenie gardła błonicowe*, „Gaz. Lek.” 1869, nr 28, s. 442. *Wiadomości drobniejsze*, „Med.” 1873, nr 23, s. 367. Teucholt, *Przyczynki do leczenia błonicy*, „Gaz. Lek.” 1876, t. 21, nr 25, s. 399. J. Sznabl, *Błonica*, „Med.” 1880, nr 8, s. 127. Fr. Sienicki, *Płonica*, „Przeg. Felcz.” 1904, nr 4, s. 61.

³² J. P – i. (tłum.), *op. cit.*, s. 763.

³³ Pechin, *op. cit.*, s. 73.

³⁴ F. Sommer, *Wiadomości z nauki o chorobach dzieci*, „PTLW” 1870, t. 63, s. 94.

wraz z mlekiem, miodem, rosołem, ze słodką wodą lub syropem. Po wszechnie zalecane były również codzienne kąpiele sublimatowe, wykonywane aż do zupełnego ustąpienia objawów. Niekiedy lekarze zamiast sublimatu zalecali, łagodniejszy, jak twierdzili, jodek rtęci³⁵.

Drugi popularny związek rtęci – kalomel (chlorek rtęci) był środkiem przeczyszczającym. Stosowano go m.in. przy zapaleniu oczu, bezpośrednio do ich przemywania³⁶ oraz doustnie, jako preparat na wypróżnienie, zgodnie z obowiązującymi wówczas ogólnymi zasadami teorii humoralnej Hipokratesa. W tym też celu wykorzystywany był kalomel podczas ząbkowania³⁷, w konwulsjach³⁸, zapaleniu mózgu i jego opon³⁹, nerek⁴⁰, w chorobach zakaźnych⁴¹, w nieżycie jelit⁴² oraz płasawicy⁴³. W kile natomiast ze względu na właściwości przeczyszczające, stosowany był jedynie w postaci wcierań w dziąsła i język dziecka⁴⁴. Również przy występujących zaparciach podawano kalo-

³⁵ N. (tłum.), *op. cit.*, s. 174. S. Karczewski, *Przymiot dziedziczny*, „PTLW” 1870, t. 64, s. 129. A. Sokołowski, *Przypadek syfilisu krtani dziedzicznego późno ujawnionego*, „Gaz. Lek.” 1893, nr 37, s. 963.

³⁶ I. Lebel, *op. cit.*, „PTLW” 1840, t. 3 p. 1, s. 49. Tenże, „PTLW” 1844, t. 11 p.1, s. 51. Tenże, „PTLW” 1845, t. 13 p. 2, s. 253.

³⁷ Hauner, *op. cit.*, nr 33, s. 257.

³⁸ Tamże.

³⁹ I. Lebel, *op. cit.*, „PTLW” 1843, t. 9 p.1, s. 4. Tenże, „PTLW” 1845, t. 13 p. 2, s. 215. J. Theinert, *Przypadek choroby mózgowej u dziecka 4 – letniego*, „PTLW” 1847, t. 18 p. 2, s. 249. *Posiedzenie oddziału położnictwa, chorób kobiet i dzieci*, „PTLW” 1867, t. 58, s. 42. *Posiedzenie oddziału położnictwa, chorób kobiet i dzieci*, „Tyg. Lek.” 1868, nr 13, s. 103. Cariere i Lothe, *O długotrwałych polepszeniach u dzieci w czasie zapalenia mózgu*, „Kron. Lek.” 1905, z. 21 i 22, s. 681. J. Wyrzykowski, *Trzy przypadki epidemicznego zapalenia osłon mózgowo – rdzeniowych zakończone wyzdrowieniem*, „Gaz. Lek.” 1870, t. 8, nr 45, s. 748.

⁴⁰ S. Markiewicz, *Przyczynek do kazuistyki ostrego zapalenia nerek u dzieci*, „Klinika” 1868, t. 2, nr 17, s. 276.

⁴¹ W. Malcz, *Kilka postrzeżeń dławca (croup)*, „PTLW” 1837, p. 4, s. 618, 623. A. Janikowski, *Krup w połączeniu z zapaleniem serca*, „PTLW” 1837, p. 4, s. 638. I. Lebel, *op. cit.*, „PTLW” 1841, t. 5 p. 1, s. 60. Tenże, „PTLW” 1845, t. 14 p.1, s. 62 – 63. L. Darewski, *Diphtheritis*, „PTLW” 1861, t. 46, s. 281. M. Herz, *Rozwolnienie u dzieci w pierwszych latach życia*, „Kron. Lek.” 1883, nr 12, s. 561. A. Malinowski, *Plonica i róża jednocześnie przebiegająca u dziecka*, „Gaz. Lek.” 1883, nr 32, s. 609.

⁴² Czernow, *O tak zwanym rozwolnieniu tłuszczowem u dzieci*, „Kron. Lek.” 1884, nr 9, s. 407. Droixhe, *Salol przy cierpieniach żołądkowo-kiszkowych u dzieci*, „Med.” 1891, nr 31, s. 490.

⁴³ Rosenthal, *Część sprawozdawcza z czynności lekarskich w Szpitalu Starozakonnych w r. 1847*, „PTLW” 1849, t. 21 p. 2, s. 202.

⁴⁴ S. Karczewski, *Przymiot dziedziczny*, „PTLW” 1870, t. 64, s. 130-131.

mel, a oprócz tego tzw. środki rozwalniające, a wśród nich magnezję paloną (Magnesia usta – tlenek magnezu), „mannę manit” (prawdopodobnie chodzi o Mannę Calabriną)⁴⁵ oraz podofilinę (środek drażniący)⁴⁶. U dzieci mających więcej niż 2 lata stosowano tzw. środki czyszczące: olej rycynowy⁴⁷, „scramonium”⁴⁸ a także preparaty roślinne senes⁴⁹ i jalapę – roślinę pochodzącą z Meksyku⁵⁰.

Zgodnie z zaleceniami teorii humoralnej podawano dzieciom również leki wykrztuśne i wymiotne. Wśród nich wyróżnić można m.in. ipekakuanę (wymiotnicę), której alkaloid emetyna, podawany w większych dawkach, drażnił błonę śluzową przewodu pokarmowego działając wymiotnie, natomiast w mniejszych ilościach, wywoływał odruchowy wzrost wydzielania w oskrzelach i tym samym działał wykrztuśnie. Emetyna zalecana była w kokluszu, gorączkach kataralnych, u dzieci drażliwych, osłabionych i skłonnych do biegunki⁵¹.

Kolejnym środkiem wymiotnym i wykrztuśnym był emetyk (winian antymonylopotasowy)⁵². Jak donosi prasa stosowany był w grypie, chorobach mózgu i płasawicy u dzieci. Następny preparat – jodek potasu

⁴⁵ Manna Calabrina – zeschnięty sok otrzymany z kory jesionu. Nazwa manna pochodzi od wyrazu hebrajskiego man, oznaczającego dar niebios. Środek łagodnie przeczyszczający, www.oia.krakow.pl.

⁴⁶ Podofilina działa przeczyszczająco, żółciopędnie i przeciwrobaczo, to sproszkowane kłącze rdestu japońskiego, www.rozanski.henryk.gower.pl.

⁴⁷ Olej rycynowy (rącznikowy – Rheum) – produkt roślinny otrzymany z nasion byliny – rącznika pospolitego, środek przeczyszczający, www.wikipedia.pl.

⁴⁸ Marfan, *O zaparciach u ssawców a zwłaszcza o zaparciach wrodzonych*, „Gaz. Lek.” 1895, nr 28, s. 728.

⁴⁹ Senes – zawarte w roślinie glikozydy antranoidowe, działają przeczyszczająco, pobudzają perystaltykę jelita grubego. Stosowany przy zaparciach (liście i owoce). Wyciąg z liści wchodzi w skład preparatów żółciopędnych, www.edumed.pl. Hauner, *op. cit.*, nr 31, s. 242.

⁵⁰ Tamże, nr 30, s. 233. Jak donosił Hauner należało ją podawać u dzieci skrofulicznych, z zapaleniem oczu, z cierpieniami robaczymi, z powolnym trawieniem. Stwierdzono nawet, że ani kalomel, ani senes lub aloes nie są w stanie „zrządzić” tyle wypróżnień, co jalapa.

⁵¹ www.wikipedia.pl. Ipekakuana (Cephoelis ipecacuanha) – gatunek wiecznie zielonego krzewu z rodziny marzanowatych. Roślina uprawiana w Brazylii, Indiach i na Cejlonie, sprowadzana do Europy od XVII w., Portal PWN, *Encyklopedia*. Hauner, *op. cit.*, nr 30, s. 234.

⁵² Tamże, nr 33, s. 258. I. Lebel, *op. cit.*, „PTLW” 1844, t.11 p. 1, s. 63. Tenże, „PTLW” 1845, t. 13 p. 2, s. 215. Tenże, „PTLW” 1845, t.16 p. 1, s. 65, 83, 96-97. T. Wieniawski, *Uwagi lekarskie nad chorobami w szpitalu szczebrzeskim w r. 1847*, „Tyg. Lek.” 1848, nr 17, s. 138. Rosenthal, *op. cit.*, s. 202. *Posiedzenie TLW*, „Med.” 1903, nr 19, s. 436.

(kalii lodum)⁵³ podawany był również w chorobach mózgu i opon mózgowo-rdzeniowych oraz w chorobach serca. W leczeniu chorób mózgu polecano także kreozot, zawierający w składzie m.in. gwajakol, kreozot i fenol, działający nie tylko wykrztuśnie, ale również dezynfekująco⁵⁴.

W towarzyszących chorobom biegunkach, podawano dzieciom m.in. wodę wapienną (Aqua Calcis)⁵⁵, a także sole bizmutu, posiadające właściwości ściągające, przeciwwysiękowe i przeciwzapalne⁵⁶. Stosowano również w dużych dawkach magnezję paloną (w małych dawkach działała zapierająco), octan ołowiu (Plumbum aceticum)⁵⁷, preparat o nazwie tanina (Tanalbina) o działaniu ściągającym, odkażającym, przeciwbiegunkowym i przeciwzapalnym⁵⁸, a także proszki Doversa (Pulvis Dover) – zawierające Radix Ipecacuanhae i opium, o działaniu zapierającym⁵⁹. Popularne było również kłącze rzewienia (rabarbar – Rheum rhabarbaricum)⁶⁰. Wśród zalecanych preparatów spotykamy jeszcze m.in. tannigen i tannoform⁶¹.

W terapii chorób dzieci wykorzystywano również preparaty działające przeciwzapalnie i przeciwgorączkowo, do których zaliczano m.in. chininę⁶². Podawana była w postaci czystej lub z dodatkiem „nalewki

⁵³ Środek wykrztuśny działający bezpośrednio na gruczoły oskrzelowe, www.wikipedia.pl. Ściborowski (tłum.), *Użycie jodku potasu przy chorobach mózgowych u dzieci*, „Tyg. Lek.” 1861, nr 3, s. 23. E. Weill, *Leczenie chorób serca u dzieci*, „Med.” 1900, nr 23, s. 544. Cariere i Lothe, *O długotrwałych polepszeniach u dzieci w czasie zapalenia mózgu*, „Kron. Lek.” 1905, nr 21 i 22, s. 681. J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 729.

⁵⁴ www.wikipedia.pl. Cariere i Lothe, *op. cit.*, s. 681.

⁵⁵ Helfer, *Kwas karbolowy w błonicy u dzieci*, „Gaz. Lek.” 1872, t. 13, nr 44, s. 704. *Wiadomości drobniejsze*, „Med.” 1873, nr 23, s. 367. Rouge, *Leczenie błonicy arakiem*, „Med.” 1889, nr 33, s. 534.

⁵⁶ *Posiedzenie kliniczne*, „PTLW” 1892, t. 88, s. 896.

⁵⁷ Velpeau, *Podział chorób oczu, zapalenie powiek i jego gatunki*, „PTLW” 1844, t. 12 p. 1, s. 145. *O katarze kiszek u dzieci podług Steinera i Neureutera*, „PTLW” 1867, t. 57, s. 431.

⁵⁸ Tamże. M. Herz, *op. cit.*, s. 561. A. Baginsky, *Leczenie błonicy*, „Kron. Lek.” 1891, nr 11, s. 678. J. Saks, *Czy dzieci nowonarodzone należy kapać?*, „Med.” 1903, nr 18, s. 404.

⁵⁹ *O katarze...*, s. 431. S. Smith, *Leczenie gruźlicy u dzieci*, „Gaz. Lek.” 1871, nr 11, s. 175. M. Herz, *op. cit.*, s. 561.

⁶⁰ Hauner, *op. cit.*, nr 31, s. 242.

⁶¹ Escherich, *Tannigen przeciw rozwołnieniu u dzieci*, „Kron. Lek.” 1897, z. 5, s. 213. Tannoform używany był również w zgorzeli wilgotnej, odleżynach, wyprzałościach i do leczenia zakażonych ran (zamiast jodoformu), S. Ostrowski, *Tannoform w wyprzałościach u niemowląt*, „Kron. Lek.” 1903, z. 5, s. 159.

⁶² Chinina – alkaloid zawarty w korze drzewa chinowego, rosnącego w Ameryce Południowej w Andach. Związek posiada silne właściwości przeciwgorączkowe, przeciwzapalne i przeciwbólowe oraz przeciwmalaryczne, www.wikipedia.pl

makowcowej”, arszeniku i antypiryny⁶³. Najczęściej poprzez wstrzyknięcia podskórne, kataplazmy, enemy i wewnętrznie jako odwar z kory chinowej. Stosowano chininę w przypadkach zapalenia płuc i opłucnej, w zapaleniu mózgu, płasawicy, chorobach zakaźnych (płonicy, krupie, koklusz i cholera) a także w zimnicy⁶⁴.

Srodkiem przeciwzapalnym podawanym przy występujących biegunkach był bizmut (prawdopodobnie salicylan bizmutu), który oprócz właściwości przeciwzapalnych, działał także antyseptycznie i przeciwbiegunkowo⁶⁵.

⁶³ Raport z czynności rocznych w oddziale chorób zewnętrznych w Szpitalu Starozakonnych, „PTLW” 1849, t. 21 p. 2, s. 235. J. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 1. E. Masing, *op. cit.*, s. 201. T. Dunin, *Kilka uwag o gorączce zimniczej ciągłej, mianowicie zaś powikłanej niezłym oskrzeli*, „Gaz. Lek.” 1885, nr 25, s. 487. T. Hellström, *O płatowem zapaleniu płuc u dzieci*, „Kron. Lek.” 1889, nr 4, s. 302. Tenże, *O zapaleniu płuc u dzieci*, „Med.” 1889, nr 25, s. 409. F. Arnstein, *Przyczynek do rozpoznawania zimnicy u dzieci w pierwszym okresie życia*, „Med.” 1891, nr 35, s. 549. A. Wojnicz, *Dwie postacie zimnicy skrytej*, „Czas. Lek.” 1899, nr 5, s. 186.

⁶⁴ Rosenthal, *Część sprawozdawcza z czynności lekarskich w Szpitalu Starozakonnych w Warszawie w r. 1847*, „PTLW” 1849, t. 21 p. 2, s. 203. *Raport z czynności rocznych w oddziale chorób zewnętrznych w Szpitalu Starozakonnych*, „PTLW” 1849, t. 21 p. 2, s. 235. *Sprawozdanie komitetu do badań chorób panujących*, „PTLW” 1854, t. 32, s. 109. Hauner, *op. cit.*, nr 28, s. 218. Leriche, *O krupie*, „Tyg. Lek.” 1860, nr 34, s. 296. G. Malek, *Epidemia choleryczna w Warszawie w r. 1867*, „Gaz. Lek.” 1869, t. 6, nr 34, s. 521. J. Wyrzykowski, *Trzy przypadki...*, s. 748. Jürgensen, *Prawidła zasadnicze leczenia zapalenia płuc krupowego*, „Med.” 1873, nr 11, s. 165. T. Żłobikowski, *Dwukrotne wystąpienie płonicy w przeciągu 6 tygodni u jednego i tegoż samego indywiduum*, „Gaz. Lek.” 1873, t. 15, nr 14, s. 209. J. Wyrzykowski, *Kilka uwag o charakterze tegorocznej epidemii zimnicy*, „Gaz. Lek.” 1874, t. 16, nr 1, s. 1. A. Jurasz, *Krupowe zapalenie płuc u dzieci pod względem statystycznym i klinicznym*, „Med.” 1874, nr 12, s. 197. Steinitz, *Chininum hydrobromatum w praktyce lekarskiej*, „Gaz. Lek.” 1876, t. 21, nr 26, s. 416. J. R. (tłum.), *Nowy sposób leczenia tzw. cholery dziecięcej*, „Med.” 1880, nr 33, s. 525. *Garbnikan chininy w praktyce dziecięcej*, „Med.” 1882, nr 7, s. 106. J. Wisłocki, *Chinina w koklusz*, „Gaz. Lek.” 1882, nr 22, s. 449. N. Filatow, *Grypa u dzieci*, „Med.” 1884, nr 50, s. 832. T. Dunin, *Kilka uwag o gorączce zimniczej ciągłej, mianowicie zaś powikłanej niezłym oskrzeli*, „Gaz. Lek.” 1885, nr 25, s. 487. Sauerhering, *Leczenie koklusz*, „Kron. Lek.” 1886, nr 13, 14, s. 417. J. Bachem, *O leczeniu koklusz przez wdmuchiwanie chininy do nosa*, „Kron. Lek.” 1886, nr 13 i 14, s. 417. Kohlmen, *O leczeniu koklusz*, „Kron. Lek.” 1886, nr 13 i 14, s. 418. *Patologia i terapia koklusz*, „Kron. Lek.” 1887, nr 6, s. 355. F. Arnstein, *Przyczynek do rozpoznawania zimnicy u dzieci w pierwszym okresie życia*, „Med.” 1891, nr 35, s. 549. A. Wojnicz, *Dwie postacie zimnicy skrytej*, „Czas. Lek.” 1899, nr 5, s. 186. H. Fuerst, *Leczenie koklusz*, „Med.” 1903, nr 12, s. 268.

⁶⁵ C. Lorey, *O leczeniu niestrawności we wczesnym dzieciństwie*, „Kron. Lek.” 1887, nr 6, s. 359. Th. Escherich, *Przyczynek do przeciwnilnego leczenia cierpień żołądkowo-kiszkowych u ssawców*, „Med.” 1888, nr 17, s. 320.

Kolejnym polecanym preparatem była antypiryna – syntetyczny środek przeciwzapalny⁶⁶, stosowany przy chorobach układu oddechowego – zapaleniu płuc, grypie, ale także niezycie jelit i płasawicy⁶⁷. Działała antypiryna nie tylko przeciwzapalnie i przeciwgorączkowo, ale również przeciwbólowo, podobnie jak preparaty salicylowe, np. salicylan sodu (natrium salicylicum)⁶⁸. Środek ten podawano w przypadku chorób serca, gośćca (czysty lub z naparem naparstnicy), w płonicy i błonicy, w przypadku zapalenia pępka (w postaci okładów) a także profilaktycznie, aby zapobiec wystąpieniu chorób⁶⁹.

W leczeniu chorób wieku dziecięcego powszechnie używano również środki przeciwbólowe. Wyróżnić wśród nich należy m.in. opium – zalecane w konwulsjach, niezytach jelit, bieguncie, zapaleniu płuc i opłucnej oraz płasawicy⁷⁰. Wykorzystywano także w lecznictwie alkaloidy wchodzące w skład opium – morfinę, wyodrębnioną już w 1804 r., a posiadającą działanie narkotyczne (odurzające), przeciw-

⁶⁶ W 1884 r. Ludwik Knorr opierając się na przeciwgorączkowych właściwościach chininy odkrył, że pochodna pirazolonu jest środkiem jeszcze bardziej skutecznym. Lek ten nazwany został antypiryną, R. Rembieliński, B. Kuźnicka, *Historia farmacji*, Warszawa 1972, s. 158.

⁶⁷ Jakubowitsch, *O mocznicy płonicy u dzieci*, „Kron. Lek.” 1887, nr 1, s. 43. F. Arnstein, *op. cit.*, s. 549. H. Fuerst, *op. cit.*, s. 268.

⁶⁸ W 1828 r. Johann A. Buchner (1783-1852) wprowadził do lecznictwa frakcję związków salicylowych wyizolowanych z kory wierzby. Frakcja zawierała alkohol salicylowy i glikozydy salicylowe. W 1838 r. Rafaele Piria otrzymał czysty kwas salicylowy. W 1853 r. Charles F. Gerhardt uzyskał kwas acetylosalicylowy, mniej drażniący od czystego kwasu salicylowego. W 1859 r. Hermann Kolbe uzyskał wzór strukturalny kwasu salicylowego i acetylosalicylowego oraz opracował metody ich uzyskiwania na skalę przemysłową. W 1886 r. Marcell Nencki otrzymał Salolum czyli salicylan fenylu (salol), wykorzystywany od 1887 r. w leczeniu zakażeń układu moczowego, www.luskiewnik.gower.pl/salicylany.html.

⁶⁹ J. Wyrzykowski, *Trzy przypadki...*, s. 748. Teuchold, *Przyczynę do leczenia błonicy*, „Gaz. Lek.” 1876, nr 25, s. 339. Max Runge, *Choroby noworodków*, „Kron. Lek.” 1885, nr 19, s. 890. Monti, *O przemianach kiszek i leczniczej wartości tej metody przy cierpieniach kiszek u dzieci*, „Kron. Lek.” 1886, nr 7 i 8, s. 230. Menacry, *Zastosowanie salicyny w szkarlatynie*, „Kron. Lek.” 1888, nr 1, s. 52. W. Rachel, *Gościec u dzieci*, „Med.” 1888, nr 8, s. 128. W. Biegański, *O leczeniu zapalenia płuc przetworami salicylowymi*, „Gaz. Lek.” 1889, nr 32, s. 631. Jacobi, *Gościec u dzieci*, „Med.” 1890, nr 42, s. 662. A. Baginsky, *op. cit.*, s. 678. C. Lachmański, *Przyczynki do nauki o ostrym i przewlekłym gośćcu stawowym u dzieci*, „Kron. Lek.” 1900, nr 5, s. 190.

⁷⁰ M. B. (tłum.), *Morfina w gastroenteritis infantum*, „Kron. Lek.” 1906, nr 15, s. 462. Czernow, *op. cit.*, s. 407.

bólowe, ale również przeciwkaszlowe i przeciwbiegunkowe. U dzieci stosowana była w chorobach zakaźnych oraz hysterii⁷¹. Lekarze zalecali także środki będące pochodnymi morfiny: kodeinę i heroinę, które oprócz działania przeciwbólowego, miały silne działanie przeciwkaszlowe (kodeina także odznaczała się właściwościami przeciwbiegunkowymi). Zalecano ją w chorobach zakaźnych oraz w schorzeniach serca)⁷².

Od 1887 r. do leczenia, również chorób dzieci, wprowadzono fenacetynę (fenyloaminę), zalecaną szczególnie przy chorobach serca.

Natomiast w chorobach, którym towarzyszyły drgawki, lekarze proponowali użycie kropli laudanum (wino opiumowe, alkoholowa nalewka opiumowa)⁷³. Niekiedy podawano ją z dodatkiem cukru, zapewne dla poprawienia smaku.

Na łamach prasy spotykamy również środki wykorzystywane w chorobach serca u dzieci. Wśród nich wyróżnić można naparstnicę (*Digitalis*) – polecaną również w chorobach zakaźnych⁷⁴, tlenek cynku (*Zincum oxydatum*)⁷⁵ – posiadający działanie antyseptyczne, osuszające, przeciwobrzękowe i przeciwwysiękowe oraz kofeinę o właściwościach pobudzających a także moczopędnych (polecana również w przypadkach tęcza)⁷⁶.

Ważnym preparatem odkażającym był kwas karbolowy. Użyty w tym celu po raz pierwszy w 1867 r. przez Józefa Listera. W terapii dziecięcej stosowany był do dezynfekcji zmienionych stanem zapalnym oczu noworodka oraz jego pępka, w chorobach zakaźnych, wymagających inhalowania, pędzlowania i płukania zmienionej chorobowo gardzieli, np. w płonicy, błonicy i kokluszu, zmianach skórnych, w odrze oraz w cholery. Podawano również kwas karbolowy

⁷¹ Leriche, *O krupie*, „Tyg. Lek.” 1860, nr 32, s. 281. G. F., *Chloral z makowcem przeciw tęcowi*, „Med.” 1874, nr 44, s. 721. J. W., *Histeria u dzieci*, „Med.” 1885, nr 30, s. 512. *Patologia i terapia...*, s. 355.

⁷² E. Weill, *op. cit.*, s. 544. H. Fuerst, *op. cit.*

⁷³ Trousseau, *O konwulsjach u dzieci*, „Tyg. Lek.” 1851, nr 28, s. 221.

⁷⁴ W. Malcz, *Kilka postrzeżeń dławca*, „PTLW” 1837, t. 1p. 4, s. 618. Helbich, *Cierpienie przewodów moczowych po szkarlatynie*, „PTLW” 1854, t. 32, s. 5. K. Grubski, *Notatki ze szpitala*, „Gaz. Lek.” 1874, t. 17, nr 22, s. 337. E. Weill, *Leczenie chorób serca u dzieci*, „Med.” 1900, nr 23, s. 544.

⁷⁵ A. Malinowski, *Odma piersiowa prawostronna w przebiegu kokluszu u dziecka*, „Gaz. Lek.” 1884, nr 38, s. 717.

⁷⁶ Baginsky, *Objawy tęcza w przebiegu błonicy*, „Med.” 1893, nr 22, s. 474.

w zimnicy, gdzie wykorzystywano jego przeciwbólowe i przeciwbakteryjne właściwości⁷⁷.

Kolejnym preparatem odkażającym, bakteriobójczym była urotropina, stosowana przy schorzeniach układu moczowego – w zapaleniu pęcherza moczowego⁷⁸. Do przemywania (płukania) pęcherza używano także innych środków antyseptycznych, a wśród nich: *argentum nitricum*, *protalgot*⁷⁹ i *hemiol*⁸⁰.

Przedstawione środki medyczne, wykorzystywane w terapii chorób dzieci, stanowią jedynie fragment znanych i stosowanych w XIX stuleciu preparatów. Podkreślić jednak należy, iż wszystkie podawane dzieciom leki wykorzystywane były również w leczeniu osób dorosłych. Oczywiście w przypadku dzieci, podawano odpowiednio mniejsze dawki, dostosowane do potrzeb małego organizmu. Nie zdawano sobie jeszcze sprawy, iż wiele ze stosowanych preparatów, nie powinno być podawanych dzieciom, z powodu szkodliwego działania. Dostrzega się również wyraźną różnicę pomiędzy terapią stosowaną w I i II połowie XIX w. W pierwszej połowie stulecia przeważało leczenie środkami roślinnymi, w drugiej połowie natomiast coraz częściej korzystano z preparatów farmakologicznych. Prowadzone w XIX w. badania nad lekami, umożliwiły wprowadzenie do terapii coraz to nowszych środków, co bez wątpienia przyczyniło się do skuteczniejszego leczenia, również chorób dzieci.

rec. doc. dr hab. B. Urbanek

⁷⁷ Gawroński, *Błonica*, „Gaz. Lek.” 1870, nr 41, s. 684. Hefler, *op. cit.*, s. 704. A. Czapliski, *Jeszcze dwa przypadki zimnicy uleczone za pomocą kwasu karbolowego*, „Gaz. Lek.” 1872, t. 12, nr 2, s. 17. *Wiadomości drobniejsze*, „Med.” 1873, nr 23, s. 367. T. Żłobikowski, *op. cit.*, s. 209. *Notatki terapeutyczne*, „Kron. Lek.” 1880, nr 3, s. 46. *Przeciw ropnemu zapaleniu spojówki u noworodków*, „Med.” 1881, nr 42, s. 668. Götz, *Przyczynek do nauki o leczeniu błonicy*, „Gaz. Lek.” 1884, nr 1, s. 22. L. Stumpf, *Spostrzeżenia kliniczne nad błonicą*, „Gaz. Lek.” 1885, nr 20, s. 405. Max Runge, *op. cit.*, s. 890. L. Stumpf, *Spostrzeżenia kliniczne nad błonicą*, „Gaz. Lek.” 1885, nr 20, s. 405. Monti, *op. cit.*, s. 230. *Patologia i terapia...*, s. 355. M. Hirschfeld, *O dyfteryie szkarlatynowym i jego leczeniu*, „Gaz. Lek.” 1897, nr 37, s. 1011.

⁷⁸ Kiroff, *Urotropina jako środek zapobiegający zapaleniu nerek podczas szkarlatyny*, „Kron. Lek.” 1906, nr 2, s. 55. G. Caccio, *Zapalenie pęcherza u ssawców*, „Med. i Kron. Lek.” 1908, nr 1, s. 17.

⁷⁹ Protalgot – sól białkowa srebrna, mająca postać brunatnego lub żółtego proszku tworzącego w wodzie roztwór koloidowy. Protargol pod postacią roztworu lub maści stosowany jest jako słaby środek antyseptyczny, www.wikipedia.pl.

⁸⁰ *Drobniejsze wiadomości*, „Med.” 1897, nr 26, s. 619. *Posiedzenie kliniczne*, „PTLW” 1900, t. 96, s. 172. G. Caccio, *op. cit.*, s. 17.

Summary

19th-century medical treatment of childhood diseases

In the 19th century, illnesses, including those of children, were treated at home. That pertained to urban as well as rural children alike. In the impoverished Polish countryside, medical treatment was largely confined to the folk-medicine practices that had been passed down from one generation to another. In rural villages and small towns, where doctors of medicine were few and far between, the parents of sick children would seek the help of folk healers or simply older women who made use of various herbal remedies. Such treatment was of a symptom-relieving nature and therefore affected the young patient's entire system.

Children were also treated in their homes and family circles in cities. One can even distinguish a characteristic form of therapy which might be referred to as home medicine. It made use of a variety of therapeutic methods carried out in a domestic setting by physicians or parents. Usually those methods were based on traditional folk superstitions, additionally bolstered by rational premises. Generally accessible means, not only herbs but also diets, hydrotherapy, blood-letting and pharmacological preparations were used to treat sick children at home.